

HORVÁTH PATRÍCIA

Szadvár területmustrás kályhacsempének vizsgálata

2025. 01.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. A szádvári vár 16–17. századi története.....	3
3. Rövid ismertető Szádvár területén végzett régészeti kutatásokról.....	4
4. A terülmustra díszítőeljárása.....	5
5. A szádvári terülmustrás kályhacsempék általános jellemzése	6
6. 1. típus. Miskolci Mihály körbe tartozó monogramos kályhacsempe.....	7
6.1. Az 1. kályhacsempetípus előkerülési helyei.....	9
6.2. Az 1. típus keltezése	10
7. 2. típus: Miskolci Mihály körbe sorolható kályhacsempe.....	11
7.1. A 2. típus előkerülési helyei, s keltezése	12
8. 3. típus: Mozaikmintás kályhacsempe.....	13
8.1. A 3. típus előkerülési helyei, s keltezése	14
9. 4. típus: Növényi motívumos, bordával tagolt terülmustrás kályhacsempe.....	14
9.1. A 4. típus előkerülési helyei, s keltezése	15
10. 5. típus: Habán félköríves motívumú kályhacsempe	15
10.1. Az 5. típus előkerülési helyei, s keltezése	17
11. A kályhacsempék lehetséges eredetéről és készítőiről.....	17
11.1. A Miskolci Mihály kör kályhacsempéi	17
11.2. A habán eredet kérdése.....	18
11.2.1. Adalékok Szádvár egy zárt, terülmustrás kályhacsempe-együtteséhez.....	18
11.2.2. Egyéb habánnak tartott kályhacsempék.....	19
11.2.3. Habán-magyar kapcsolatok.....	20
11.2.4. Archeometriai vizsgálatok	21
11.2.4.1. Petrográfia.....	21

11.2.4.2. Röntgenpor-diffrakció (XRD) és pásztázó elektronmikroszkópos (SEM) vizsgálat.....	23
12. Összegzés	24
13. Bibliográfia.....	25
14. Webirodalom.....	28

1. Bevezetés

Dolgozatomban Szádvár várának 2009–2023 között zajló feltárásai során előkerült területmustrás kályhacsempéivel foglalkoztam. A leletanyag részletes vizsgálatát követően összesen hét csoportot tudtam egyértelműen elkülöníteni, mely darabok váron belüli szórtsága, valamint töredékessége nem könnyítette meg az azonosításukat. Egy korábbi munkám során egy jól keltezhető rétegből származó területmustrás, zöldmázzal fedett, egy kályhához tartozó együttesel foglalkoztam ugyancsak Szádvárról, melyet több szempont figyelembevételével kötöttem habán mesterekhez. Már ekkor feltűnt, hogy milyen problémás és kérdéses témába fogtam bele, s hogy a habánokhoz való köthetőség nagyon összetett. Elsősorban ebből az indítatásból gyűjtöttem fel a vár zöldmázzal fedett kályhacsempéit, hogy megvizsgáljam a habán hatás jelenlétét a váron belül, s a róluk alkotott képet esetleg bővíteni tudjam.

Az említett hét csoportból öt kerül bemutatásra dolgozatban. A maradék két csoport közül az egyik a zárt leletegyüttesként értelmezhető, a másik pedig egy vegyesmázás csoport. Az egyes típusok leírásai után a csempék lehetséges eredetéről és készítőiről értekezem. Elöljáróban annyi elmondható, hogy az anyag a Miskolci Mihály műhelykör egyes elemeit hordozza, valamint habán hatást is mutat. A témakör kapcsán igyekeztem a habánok két legnépszerűbb típusának számító csempéin túl felgyűjteni a többi nekik tulajdonított darabot, s hangsúlyozni a habán és a magyar fazekasok egymásra hatásának a figyelembevételét. A szakirodalmi adatokon túl archeometriai vizsgálatokkal is kiegészült a kutatás, mely izgalmas eredményeket hozott.

2. A szádvári vár 16–17. századi története

Hazánk egyik legnagyobb alapterületű kővára¹ Északkelet-Magyarországon [1. tábla 1] – Szögligettől 2 km távolságra – egy 460 méter magas meredek sziklahegyen emelkedik. Szádvár a Magyar Királyság egész történelmét nézve nem rendelkezett kiemelt jelentőséggel. Közel 500 éves fennállása alatt azonban több királyunk és befolyásos család birtoka volt.²

A vár 15–16. századi életében a Bebek család nagy szerepet töltött be. 1470-től a Szapolyai család birtokává vált mintegy fél évszázadra. 1526-ban János király Werbőczy István kancellárnak adományozta az erősséget, azonban az ezt követő évben Trinnay Lengyel Gergely szádvári várnagy közbenjárásával a Habsburg-párti Bebek Ferenc tulajdona lett. A 16. század

¹ 200×70 méter kiterjedésű szabálytalan alaprajzú vár, mely alapterülete az ún. Csiga felvonószerkezettel mintegy 11 000 m² (<https://varak.hu/latnivalo/index/416-Szogliget-Szadvar/>, az utolsó megtekintés ideje: 2024. 11. 14).

² DÉTSZY 1969, 143; DÉNES 1983, 5; NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2009, 118–119.

közepén a Bebek család elfoglalta, s az uradalomhoz csatolta Szendrő, Krasznahorka és Torna várát. 1558-ban Szádvár egyedüli ura Bebek György maradt.³

1567. január elején Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitány Forgách Simon magyar és Rüber János német csapataival együtt megtámadta a várat. A közel egy hétig tartó jelentős anyagi károkkal járó ostrom feladással végződött. Még ugyanebben az évben Szádvár kamarai birtok lett. A királyi kamara több magyar és idegen főúrnak adta zálogba, azzal a megbízással, hogy állítsák helyre az ostrom során megrongálódott falszakaszokat.⁴ Erre 1616-ig kellett várni, amikor is Pethe György gömöri főispán kezdeményezésére számos új építkezés és helyreállítást végeztek el, amelyhez részletes tájékoztatásul szolgálnak Johannes Landi leírásai.⁵ Miután 1682-ban a kurucok egy kis időre elfoglalták, a Thököly Imre által kinevezett tisztviselők irányították a várat. 1683-ban Sobieski János lengyel király nagylétszámú seregével megtámadta Szádvárt, azonban a lengyelek nem voltak képesek megbirkózni a csekély számú kuruc védővel, így kénytelenek voltak hamar elvonulni.⁶ A kurucok után rövid ideig császári katonaság tartózkodott a várban. 1686. április 26-án Bécsben eldöntötték, hogy Szádvár várát felrobbantják, amely hamarosan használhatatlanná is vált.⁷

3. Rövid ismertető Szádvár területén végzett régészeti kutatásokról

Szögliget-Szádvár területén [1. tábla 1] 2010 óta kisebb-nagyobb léptékű régészeti feltárások zajlanak a Herman Ottó Múzeum,⁸ a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Észak-magyarországi Irodájának a munkatársai, valamint a Szádvárért Baráti Kör tagjainak a segítségével. A szondázó jellegű feltárásokra épülő kutatásokat megelőző két évben (2008–2010) a falak állagvédelmét végezték el. Az azóta töretlenül zajló kutatások hazánk egyik legnagyobb alapterületű, négy önálló részre osztható kövárának [1. tábla 2] csupán a 15-20%-át fedték fel eddig.⁹

Ahogy az az egyes típusok leírása után látható lesz, a több, mint egy évtizede zajló feltárások során elsősorban kutatóárkok nyitására volt lehetőség, melyeket a vár területén elszórtan jelöltek ki. Többször a falsíkok előterének tisztítása, valamint szintsüllyesztése

³ MNL OL E156 65:84, vö. DÉTSZY 2004, 7–8.

⁴ DÉTSZY 1969, 10; DÉTSZY 2004, 13–16.

⁵ Landi a kamarához, 1633. aug. 7. MNL OL NRA fasc. 667/24. fol. 19–21; DÉTSZY 2004, 20–21.

⁶ DÉNES 1983, 106; DÉTSZY 2004, 22–23.

⁷ „*tegnap a titoktanácsban elvégeztetett... Eperjest, Regéczet, Bodokót, Szádvárat elrontják*” (SZILÁGYI 1870, 85; DÉTSZY 2004, 23).

⁸ 2010 óta az ásatásokat Gál Viktor régész vezeti, 2010–2012 között dr. Pusztai Tamás, 2013–2014 között Miskolczi Melinda, s 2015–2018 között Horváth Antónia segítségével.

⁹ Gál Viktor szíves szóbeli közlése.

mellett néhány épületként értelmezhető objektum kutatására is sor került az évek alatt.¹⁰ A dolgozat témáját adó kályhacsempetípusok jellemzően a felső humuszos omladékrétegből kerültek elő. Néhány esetben sikerült pontosabb réteghez kötni őket. Az értelmezésük során azonban óvatosan kell kezelnünk ezeket az adatokat az anyag erőteljes kevertsége, valamint az előkerülési helyeinek szórtsága miatt.

4. A területmustra díszítőeljárása

A területmustra – vagy, ahogy még a szakirodalmakban találkozhatunk vele textil-, tapéta-, brokát- vagy veretminta¹¹ – a 17. századi kályhásság meghatározó eleme. Feld István szerint a 16. század közepén alakulhatott ki német területeken, s onnan jutott el hazánkba is különféle közvetítők által.¹² Az első hazai megjelenése – a valószínűleg salzburgi műhelyből származó – Decs-Ete mezővárosához köthető vegyesmázás, területmustrás kályhacsempék.¹³

A területmustra előképe a keleti eredetű arabeszk, valamint keleti brokátok lehettek.¹⁴ Az alapvetően geometrikus és növényi ornamentikájú csempék egymás mellé illesztésével rajzolódik ki előttünk a területmustra, avagy a végtelenbe tovább szöhető motívum.¹⁵ A minta folytonosságát a keret minden esetben megtöri, ennek ellenére ugyancsak a területmustrás kályhacsempék körébe sorolhatjuk a kerettel ellátott példányokat is. Úgy gondolom, hogy a keretelt és a keret nélküli csempék között nem lehet időbeli különbséget tenni, hiszen mindkettő megtalálható a 16. és 17. században is. Azonban a keret nélküli darabok jellemzőbbek a 17. századra. Véleményem szerint egyes Miskolci Mihály műhelykörbe sorolt csempéket is területmustrásnak tekinthetünk, melyeket a kezdetleges szerkesztésű félpálcáik tesznek azzá.¹⁶ Habár ezen kör darabjait minden esetben kerettel látták el, ezáltal mintájukat megtörve, de több csempe egymáshoz illesztésével a motívum ugyanúgy kirajzolódik, s folytatódik.

A reneszánsz textilművészetből gyökerező területmustra két legelterjedtebb formája az egymásba kapcsolódó szív minta, melynek közeit levelek és margaréták töltik ki, valamint a félkörívvel tagolt ágas-leveles motívum. Mindemellett – ahogy az lentebb is látható – igen sokféle változatával találkozhatunk a területmustrának akár egy lelőhely anyagán belül is. Az

¹⁰ Lásd példaként a korábban feldolgozott növényi motívumos területmustrás szadvári darabokat, melyek egy kétszlatú objektumból láttak napvilágot (HORVÁTH 2023, 97–126).

¹¹ Anderko Anna szerint törekednünk kell a terminológia egységesítésére. A véleménye szerint a területmustra fejezi ki a legjobban a motívum jellegét, ezért ezt a megnevezést ajánlja a kutatás számára (ANDERKO 2021, 15). Az álláspontjával egyetértve a munkám során ezt az elnevezést alkalmazom végig.

¹² FELD 2002, 45.

¹³ VIZI 2015, 344.

¹⁴ VIDA 2008, 59.

¹⁵ FRANZ 1969, 99–100; GYURICZA 1992, 25; FELD 2002, 45; ANDERKO 2021, 14.

¹⁶ Erre az állításra példaként szolgálnak a dolgozatban is tárgyalt csempetípusok.

előbbieken említett két minta a morvaországi habán telepeken alakult ki, így szorosan összefonódott az újkeresztények nevével. Azonban a területmustra már a habánok előtt is ismert volt, ők csak a minta terjesztésében játszottak kulcsfontosságú szerepet,¹⁷ de mivel a nevük a területmustra díszítőeljárásával szorosan kapcsolatba hozható, sok esetben nehéz eldönteni, hogy mely a habánok által készített és terjesztett, valamint a tőlük független típusok.¹⁸

5. A szádvári területmustrás kályhacsempék általános jellemzése

Szádvár várában történő ásatások (2009–2023) anyagát tüzetesen megvizsgálva, összesen hét különálló típust tudtam elkülöníteni, jelen dolgozatban azonban csak öt típus ismertetésére vállalkoztam.¹⁹

A kályhacsempék készítését tekintve, két különálló részből – előlap és oldalfalak – alakították ki, majd ezt a két felet ragasztották össze. Először is a mintát egy puhafába faragták bele (ez volt a pozitív), majd erről készítették el a cserépnegatívot. A hátsófelet kétféleképpen alakíthatták ki. Az egyik eljárás szerint korongon, – mely folyamathoz egy szögletes fakeretre is szükség volt – készítették el a hátrészt, mégpedig úgy, hogy a korongra ráhelyezte a fazekas a fakeretet, s ennek a közepén egy tálalakú kályhaszemet formált meg, s a fakeret segítségével szögletesre alakította a peremét, a kereten túlnyúló részeket, valamint a tálforma fenekét eltávolította.²⁰ A másik változat szerint 4-5 cm széles agyagszalagokat illesztettek a hátoldalához.²¹ A 16. század második felétől kezd visszaszorulni a korongolás, s inkább az utóbbi készítési mód válik jellemzővé.²² Míg a szádvári 1. számú kályhacsempetípusnál a korongozás még jól megfigyelhető, addig a többi csoport esetében – már ahol a hátrészek ránk maradtak – egyenetlen, durvább felületű, kézzel formált oldalfalakról lehet szó. Az oldallapok legtöbb esetben profilálatlan, bordázott vagy gömbölyű peremkiképzésűek, melyeket plusz agyagszalag segítségével dolgoztak a hátoldalához. Az oldallapok mélysége jellemzően 4 és 6 cm között változott, attól függően, hogy az adott kályhán belül hová építették be őket.²³ A

¹⁷ PAJER 1983, 110–113; FELD 2002, 45–46; RINGER 2022, 111.

¹⁸ VIDA 2008, 59–60.

¹⁹ A maradék két típus közül az egyikkel már korábban foglalkoztam, annak részletesebb elemzésére nem térek ki, (HORVÁTH 2023, 97–126), azonban további adalékokkal kiegészítem az eddig ismerteket a dolgozat 11.2.1–11.2.2. fejezetében. A hetedik csoport vegyesmázás mivolta viszont részletesebb elemzést igényel, melyet jelen dolgozat keretei nem tesznek lehetővé.

²⁰ A nyílásnak gyakorlati célja volt, egyrészt így a kályhacsempé lapját közvetlenül érte a láng, ezáltal jobban tudta sugározni a hőt, másrészt így a levegő nem tudott a belsejébe zárkózni, mely egy idő után szétrepesztette volna a csempét (MÉRI 1957, 193).

²¹ MÉRI 1957, 193; PARÁDI 1957, 181–184.

²² GYURICZA 1992, 9.

²³ A kályha alsó soraiban nagyobb és vastagabb, míg felfelé haladva az oldalfal mérete fokozatosan csökkent (PAJER 1983, 84).

csoportok egyes darabjain megfigyelhetők az elsimítás nyomai, a felületükön jelentkező körkörös bekarcolások, s barázdák formájában.²⁴

Érdekes készítechológiai eljárásra utalnak a kályhacsempék belsejében található átlósan átszúrt lyukak [4. tábla 3; 11. tábla].²⁵ A sarkokban vagy kissé elcsúsztatva jelentkező átszúrással egyvonalban olykor a tartópálca nyoma is látható volt. Az így keletkezett lyukakat jellemzően egy agyagdarabbal vagy az áttört agyagfelület visszahajtásával, még a kiégetésük előtt lefedtek. Az átszúrás irányát is meg lehetett figyelni, amelyre az agyag kívülről befelé történő elmozdulásából következtethetünk. A lyukak elfedése miatt az kizárható, hogy az elkészült csempék egymáshoz rögzítésében játszott volna szerepet az átlukasztás. Az újabb értelmezések szerint, az átszúrt pálca a még képlékeny kályhacsempe egyben tartását szolgálta, hogy az ne roskadjon össze. Azonban az továbbra is kérdés, hogy mi indokolja a tartópálcák használatát vagy elhagyását.²⁶

A fehérre,²⁷ narancssárgára vagy vörösre égetett darabokat csillámos homokkal és apró kavicsal soványították, elvértve megfigyelhetők vörös/fehér zárványok nyomai is. A jellemzően zöldmázzal ellátott, de máz nélküli darabokat ugyancsak tartalmazó anyag egészen biztos, hogy használatban volt, s a vár valamely szobáját fűthette, melyre a kályhacsempék hátoldalán – néhány apró töredék kivételével – látható fekete korom utal.

6. 1. típus: Miskolci Mihály körbe tartozó monogramos kályhacsempe [2–4. tábla]

A csoportba sorolható összesen 37 db töredéket csillámos homokkal soványították, azonban a töredékekben eltérő mértékben megfigyelhetők vörös/fehér zárványok nyomai, valamint apró kavicsok. Eredetileg szürke agyagból készültek,²⁸ melyre a csempék szürke/kékes-szürkés törésfelülete utal. A külső felületük a kiégetés során többnyire világosra, a rózsaszín különböző árnyalataira változott. A vár területéről a típus egyetlen ép példánya vagy teljesen kiegészíthető csempéje sem látott napvilágot, viszont a párhuzamai alapján²⁹ négyzetes formátumúak lehettek.³⁰ Alapvetően mázatlan típusról van szó, azonban három töredék teljes felületén

²⁴ Azonban az is elképzelhető, hogy ezeket a nyomokat egy drót hagyhatta, amellyel a negatívból kilógó agyagfelesleget vághatták le vele, ahogy az a BTM videójában is látható (<https://www.youtube.com/watch?v=eJlcwCiazvs> [utoljára megtekintve: 2024. 11. 13]).

²⁵ A teljes anyag tekintetében az 1. és a 2. típus csempéinél volt megfigyelhető öt, illetve négy darab esetében.

²⁶ ANDERKO 2023, 208–209.

²⁷ A fehér szín a kerámiáknál tágan értelmezendő, ugyanis a halványsárgás, rózsaszínes és világosszürke színt is érthetjük alatta (VÉNINGER 2017, 785).

²⁸ A szürke agyag leggazdagabb lelőhelyei: Gömör, Máramaros, Bihar és Vas vármegyék vidékei (FARKAS 2021, 19–20).

²⁹ Lásd lejjebb.

³⁰ A legnagyobb töredék mérete: 20×11,5×4,2 cm [3. tábla 1].

világos zöldmáz [4. tábla 7–9.], illetve további négy töredéken nyomokban zöld/zöldesbarna mázazás [2. tábla 1–2; 3. tábla 2; 4. tábla 5–6.] figyelhető meg. Valószínűleg másodlagosan is felhasználhatták ezeket a csempéket, melyre az utólagos meszelés utalhat [2–3. tábla]. A meszes foltok felülete erősen repedezett, s több esetben is a máz feletti réteget vonták be vele,³¹ viszont a mázatlan darabokon ugyancsak gyakori jelenség. Egy esetben nagyon jól megfigyelhető a másodlagos égés nyoma, amelyre a lapcsempe sarkában látható fekete folt mutat [3. tábla 1], ugyanakkor több kisebb-nagyobb töredék esetében is másodlagos égésre utaló nyomokat véltem felfedezni, mely véleményem szerint a használatból fakadóan alakulhatott ki.

A csempetípus kidolgozása nem éppen gondos. A lapos plasztikájú mintát eléggé elnagyolt, nem egységes méretű keretezés övezi. A csempét hornyolt félpálcák tagolják, melyek között sugaras elrendezésű levélmotívumok töltik ki. A típus közepén téglalap formában három betűből álló monogram olvasható, mely betűket két-két pont választ el egymástól. A szádvári példány puritánsága azt sejteti, hogy egy korábbi monogramos csempét alapul véve faragta ki a készítője, aki a betűk kidolgozásából ítélve talán még írni sem tudott. Az első betű összeszorult, nehezen értelmezhető, de talán egy „N”-et rejt, a „B” betű is módosult, a hasa kettévált, valamint a „C” betű is inkább növényi indává alakult át, így az elnagyolt, gondatlan szerkesztésű feliratban „NBC” monogram látható [4. tábla 2].

E kályhacsempetípus analógiája több északkelet-magyarországi lelőhelyről ismert, például Szendrő, Ónod³² és Eger³³ várából, valamint Szolnokról,³⁴ illetve a szécsényi és a füleki mezővárosból³⁵ is. A párhuzamok sorából említésre méltó az egri, illetve a szécsényi darab, mivel ezek felirata a többivel ellentétben jól kivehető. Az egri példány esetében fordított sorrendben „MBC” felirat olvasható,³⁶ míg a szécsényi darabon „BMC” látható a téglalap alakú térben. Utóbbi jobb felső sarkában egy kisebb „A” betű alatt 89-es szám olvasható.³⁷ Több elmélet is született a betűkapcsolatok megfejtésére,³⁸ de úgy gondolom a szádvárival egyik sem feleltethető meg egyértelműen.

³¹ RAKONCZAY 2018, 225, TOMKA 2009, 365.

³² TOMKA 2009, 373.

³³ KOCSIS 2019, 85.

³⁴ Ádám Márk szíves szóbeli közlése.

³⁵ ANDERKO 2021, 93.

³⁶ KOCSIS 2019, 83.

³⁷ ANDERKO 2021, 93.

³⁸ Kocsis Edit az „MBC” monogram mögött Kollonich Bertalan egri várnagy latin megnevezését sejtí (*Magister Bartolomeus Colonich*), azonban a szerző el is vetette ezt a feltételezését, ugyanis az egri várnagynak sem Ónoddal, sem Szendrővel nem volt kapcsolata. Újabban Kocsis Edit és Tomka Gábor a „CMB” feloldásaként egy katolikus háziáldásra gondolnak, de lehetséges, hogy a három napkeleti bölcs (*Caspar, Melchior, Balthasar*)

6.1. Az 1. kályhacsempetípus előkerülési helyei [7–8. tábla]

Az 1. típus a külső vár területén koncentrált nagyobb számban, azonban általánosságban elmondható az összes kályhacsempetípusról, – így ez esetben is – hogy a vár különböző pontjairól, elszórta láttak napvilágot. A külső vár déli fala mentén, az egykori várkaputól a Német bástyáig húzódó 15-20 méteres szakaszon végzett szintsüllyesztési munkálatok során [7. tábla] a várfal belső oldalán a földes, gyökeres, kisebb-nagyobb köveket tartalmazó, leletanyagban gazdag rétegéből kerültek elő [4. tábla 1–2].³⁹

Az állagvédelemmel megóvott déli várfal mentén kijelölt 5×2 méteres 1. kutatóárok⁴⁰ [6–7. tábla] felső omladékrétegének elbontása után egy 190×140 cm-es, kővel alapozott elpusztult kályha maradványát fedezték fel [6. tábla].⁴¹ A kályha északi és keleti oldala mentén in situ helyzetben feltártak több típushoz tartozó egész, valamint töredékes kályhacsempéket [2. tábla; 3. tábla 1, 3–4; 4. tábla 4; 5. tábla]. Az 1. típusú kályhacsempék mellett jelentős számban fordultak elő máz nélküli, centrálisan elhelyezkedő növényi motívumokkal díszített darabok, melyek többsége ugyancsak utólagosan meszelt [5. tábla]. Nagy valószínűséggel ezek az itt feltárt kályha alkotórészei lehettek, hiszen kialakításuk, anyaguk, s az utólagos meszezésük is összekapcsolja őket.⁴² Tomka az ónodi leletek csekély példányszáma miatt úgy gondolja, hogy egy kályhán kevesebb darabot használhattak fel ebből a típusból, s csak a hangsúlyosabb helyekre raktak, mint egyfajta márkajelzés.⁴³ Ennek a gondolatnak a szádvari körülmények sem mondanak ellent, hiszen a kályha közvetlen, valamint tágabb környezetéből összesen hét darab töredék ismert, ebből csupán egy volt feliratos.⁴⁴ A kályhától északkeletre egy utólagosan, a 17. században kialakított szemetesgödrt tártak fel, melyből két apró töredék

kezdőbetűjeként is értelmezhető. Kocsis Edit elveti annak a lehetőségét, hogy a monogram a készítő nevének a rövidítése volna (ANDERKO 2021, 93; KOCIS 2019, 83–84).

³⁹ Késő középkori (zöld és sárga mázas), valamint kora újkori (növényi és geometrikus motívumokkal díszített, írokázott) kerámiaanyag kíséretében (GÁL-MLAKÁR et al. 2010, 68–70).

⁴⁰ A kutatás célja a várfal mentén húzódó omladékréteg eltávolítása mellett az alatta lévő, feltételezhetően a vár utolsó periódusához tartozó réteg vizsgálata volt

⁴¹ A kályha pusztulási idejét egy kályhacsempében talált 1557-es I. Ferdinánd által veretett ezüstdénár keltezheti. A kályhához tartozó épület nyoma nem jelentkezett, ezért kőfalak hiányában könnyűszerkezetes épületre gondoltak. Az épületet 1557 után pusztíthatták el, talán a vár 1567-es ostroma során (GÁL-MLAKÁR 2011, 74–76; GÁL-MLAKÁR 2012, 81).

⁴² Herman Ottó Múzeum Régészet Adattár 9420/2011 265. doboz; GÁL-MLAKÁR 2011, 74–76.

⁴³ TOMKA 2009, 373.

⁴⁴ Az 1. árok S4 rétegéből, valamint a külső vár déli fal tisztítása során előkerült darabokra értendő.

került a felszínre [4. tábla 5–6].⁴⁵ A kályha további darabjai a 2. árok⁴⁶ 16–17. századi rétegéből is ismert [3. tábla 2].⁴⁷

A Belső vár területéről három kutatóárkot emelnék ki [8. tábla], mely jól szemlélteti a kályhacsempék szórtságát, valamint a felszínhez közeli rétegből való előkerülésüket. A déli épületszárny nyugati felében kijelölt 38. árok -150 cm mélységtől kövekkel és habarccsal kevert rétegéből egy mázatlan darab került elő [4. tábla 4].⁴⁸ Az 51. számú kutatóárok a belső vár kaputornyának keleti előterében kapott helyet. A földes, habarcsos rétegéből 17. századi kerámiaanyag kíséretében a típus töredékei is előkerültek [3. tábla 5].⁴⁹ Az 51. árokra merőlegesen nyitották meg a 8,5×2 méteres 55. kutatóárkot [8. tábla]. Már 30-40 cm-es mélységben is jelentkeztek kályhacsempé töredékek. A humuszréteg alatt egy 20-30 cm vastagságú, keményre taposott, világosbarna, habarcsszemcsés réteg (s526), feltételezhetően a várudvar 17. századi járószintje került kibontásra. Az s526-os réteg felett 15 cm-el egy köves, aránylag kemény rétegben nagy mennyiségben, rendszertelenül jelentkező kályhacsempéket tártak fel. Az s527-nek nevezett réteget valószínűleg szemétreteggént lehet értelmezni. Elképzelhető, hogy a közeli kaputoronyból kerülhettek ide a már nem használt kályhák darabjai.⁵⁰ Az 55. árokból mindössze három apró, azonban zöldmázzal borított töredéke bukkant a felszínre [4. tábla 7–9].

6.2. Az 1. típus keltezése

Tomka Gábor a típust a Miskolci Mihály-féle kályhacsempék körébe sorolja, elsősorban a díszítése miatt. Kocsis Edit az egri darabnál kiemeli, hogy a sárgászöld és barnászöld mázazás miatt valószínűleg a műhelykör kései időszakában készülhetett, a 16. század második felében.⁵¹ Rakonczay Rita a csábrági Miskolci Mihály körbe tartozó daraboknál⁵² hangsúlyozza, hogy a másodlagos meszelés miatt akár még fél évszázadig is használhatták a kályhacsempéket, amelyet a keltezés szempontjából fontos figyelembe venni.⁵³ Szádváron ennek a rétegtani adatok sem mondanak ellent, hiszen 16–17. századi feltöltésrétegekből kerültek elő, továbbá

⁴⁵ A gödröt egy 1610-ből származó, III. Vasa Zsigmond idejében vert lengyel 3 garasos érme keltezheti (Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 9420/2011 265. doboz).

⁴⁶ Az 1. ároktól fél méterre jelölték ki.

⁴⁷ GÁL-MLAKÁR 2012, 80–81. A 2. árok s24-es rétegéből, azonban a 2011-es ásatási dokumentáció hiányában részletesebb elemzésre pillanatnyilag nem volt lehetőségem.

⁴⁸ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 6525/2017 295. doboz; GÁL 2017, 123–130.

⁴⁹ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7628/2022 420. doboz.

⁵⁰ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7794/2024.

⁵¹ TOMKA 2009, 373, KOC SIS 2019, 83.

⁵² A csábrági csempék nem az 1. típusnál ismertetett motívummal vannak ellátva, csupán egyéb, a műhelykörhöz sorolható típusokról van szó.

⁵³ RAKONCZAY 2018, 231.

olyan hasonló kialakítású és anyagú, valamint másodlagosan felhasznált (meszes) csempékkel, amelyeket az ásató Gál Viktor, a 16. század második felére helyezett.⁵⁴ Ha figyelembe vesszük az 1. árokban feltárt kályha pusztulási rétegében talált 1557-es dénárt, mely a fűtőberendezés egy időben viszonylag közeli pusztulásához szolgáltathat bizonyítékot, így ezen csempék utolsó felhasználását a 16. század közepére/második felére keltezhetjük. Úgy gondolom, hogy a darabok másodlagos meszelésére még a században sor kerülhetett, hiszen a pusztulási rétegből napvilágot látott in situ darabok már meszes felületűek voltak.

7. 2. típus: Miskolci Mihály körbe sorolható kályhacsempe [9–12. tábla]

A vörösre égő agyagból készült típushoz közel 60 db töredék sorolható, melyek között kisebb-nagyobb darabok ugyancsak megtalálhatók, valamint egy teljesen rekonstruálható példány is a csoport része, melynek mérete 20×21×4,6 cm [9. tábla 1]. Az előző típushoz hasonlóan ugyancsak csillámos homokkal és apró kavicsokkal soványították. Olykor a kerámia profiljában szabad szemmel is jól látható volt a lyukacsos szövete. Kiemelendő, hogy egy féltucat szürke törésfelületű csempe sorolható a csoportba. A közel négyzet alakú csempéket engóbozták, hogy a zöldmáz különböző árnyalatai – a világoszöldtől egészen a sötétzöldig – minél élénkebben mutassanak. Azonban a zöldmázas darabok mellett mázatlan töredékek is megtalálhatók a csoportban [12. tábla 5–6], melyeknél néhány esetben megfigyelhető volt az előlapjukra, illetve az oldallapjukra rácsöppent vagy ráfolyt zöld máz [12. tábla 6]. Véleményem szerint a kályhászmester nem szándékosan követte el ezeket a hibákat, hiszen egy adott műhelyben ugyanúgy készíthettek mázas és máz nélküli darabokat is, csupán figyelmetlenségről lehet szó.

E típushoz sorolt kályhacsempéket további három altípusba lehet osztani, melyek motívuma ugyanarra a sémára épül, ugyanakkor a formák méretbeli különbségével kell számolnunk. Alapvetően a csempék keretelt előlapját ovális formából kiinduló, majd ugyanabba érkező visszahajló indák díszítik, melyek közét tarajos szélű levelek kompozíciója, valamint rombusz és ovális formákból felépülő motívumok töltene ki [9. tábla]. Ehhez hasonló felépítést a korábban tárgyalt 1. típusú csempénél figyelhetünk meg, ahol ugyancsak megtalálható a visszahajló indák motívuma, valamint az ovális tagból kiinduló formák is rokoníthatók vele.

A második altípusban több apróbb részlet figyelhető meg, a kisebb ovális formákhoz két oldalt egy-egy háromszirmú virág csatlakozik, valamint a középpontjában lévő tarajos szélű

⁵⁴ GÁL-MLAKÁR 2011, 81; 5. kép.

levelek elvesztik a fodrozottságukat és sokkal egyenesebb vonalat követnek, továbbá több levélmotívum fogja azt közre [10. tábla 1–2; 12. tábla 1–2].

A harmadik altípusba sorolt darabok szinte egyveleget képeznek az 1. és 2. típusnál látott motívumokkal. Ugyancsak megtalálhatók az ovális formákból kiinduló indák, azonban már rácsozott felülettel, valamint a sugaras elrendezésű levélmotívumok, mint ahogy azt a monogramos Miskolci Mihály-féle csempén láthattuk, ugyanakkor a csempe középpontját a 2. típus kompozíciója tölti ki szabálytalanabb elrendezésben [12. tábla 3–6].

Úgy gondolom, hogy a motívumkincse alapján a Miskolci Mihály-féle műhelykörbe beleillő, azonban eddig ismeretlen típussal kell számolnunk. Párhuzamaként egyetlen közel hasonló kompozíciójú csempét találtam Sáros (Šariš, Szlovákia) várából [16. tábla 6],⁵⁵ melyet zöldmázas textilmotívumos csempének írtak le a 16–17. századból.⁵⁶

7.1. A 2. típus előkerülési helyei, s keletkezése [13. tábla]

A Külső vár, Német bástyához közel eső területein több olyan kutatóárkot jelöltek ki, ahonnan a 2. típus egyes darabjait ismerjük. A 12. árok 20-50 cm-es mélységet elérő barna, kövekkel kevert feltöltésrétegéből, a 13. árok ugyancsak felső, s hasonló vastagságú humuszos rétegéből, valamint a 17. számú árok nagyköves, habarcsos, humuszos rétegéből is napvilágot láttak egyes darabjai.⁵⁷ A Német bástya keleti falának a belső síkja mentén nyitott II. szelvényben a humusz alatti téglás, meszes, apróköves, szürke hamus csíkokkal tagolt, kerámiát és állatcsontot tartalmazó, 17. századra keltezett feltöltési rétegében – két darab kivételével – csak mázatlan töredék⁵⁸ volt megtalálható [12. tábla 5–6]. Ugyancsak a külső vár területéről, a XVI. szelvény nagyköves, földes omladéka alól pedig egy mázatlan példány került elő.⁵⁹

A középső vár északi falának a déli végénél nyitották a 14. árkot. A várfal nyugati oldalán, kb. 150-200 cm-es mélységben, a természetes sziklafelszín közötti omladékrétegéből 16–17. századi kerámia mellett a 2. típus is képviseltette magát [12. tábla 2].⁶⁰

A belső vár, nyugati várudvarán található kerek alaprajzú ún. Délnyugati bástya vagy torony keleti területén hozták létre az 50. árkot. Az objektum belső és külső falsíkjának a köves, földes omladékának a mélyítése során, valamint nyugati irányú kutatása során további

⁵⁵ 1608-ban Báthory Gábor birtoka lett Szádvár a sárosi uradalommal együtt (CSLk fasc. 481. fol. 1–2; EL Rep. 24. 173. cs. No. 11; DÉTSZY 1969, 148). A közös birtokos személyéből következtethetünk egyfajta kapcsolatra a két erősség között, talán a hasonló/módosult motívum meglétét is ezzel lehet magyarázni.

⁵⁶ CHOVANEC 1996, 60; Kat. 82.

⁵⁷ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 5623/2013 300. doboz; 5525/2013 295. doboz; GÁL-MLAKÁR 2013, 132–135; GÁL 2014, 110–114.

⁵⁸ Összesen kilenc darab.

⁵⁹ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 6923/2020 377. doboz; 7043/2020 382. doboz; GÁL 2019, 189–212.

⁶⁰ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 5623/2013 300. doboz; GÁL-MLAKÁR 2013, 132–135.

kályhacsempék kerültek elő az omladékból [11. tábla 3–4].⁶¹ Az 50. munkaterülettől keletre kijelölt 49. árok köves, földes, barna színű humuszos omladékrétegéből gazdag 17. századi leletanyag közt 2. típusú darabok is előkerültek.⁶² A legnagyobb mennyiségben a Felsővár 55. árok s527-es rétegéből ismert, melyet 17. századi feltöltésréteggént értelmeztek [8–10. tábla].⁶³

Ami a keltezését illeti, egyetlen zárt, jól keltezhető réteghez sem lehet kötni a darabokat, kivétel nélkül minden egyes darabja a vár különböző pontjáról, 16–17. századi feltöltésrétegből ismert, továbbá az egyetlen közelinek mondható párhuzamát is erre a periódusra helyezték, így a 2. típust is ebbe a szélesen értelmezhető intervallumra teszem.

8. 3. típus: Mozaikmintás kályhacsempe [14. tábla]

A 33 db töredéket számláló csoportot változatosra égették ki, halvány rózsaszínes, sárgás-rózsaszínes, narancsvöröses, s vörös anyagúak egyaránt megtalálhatók közte. A töredékesen megőrződött csillámos homokkal, s apró kavicsokkal soványított csoport valószínűleg négyzetes formátumú lehetett.⁶⁴ Világos- és sötétzöldmázzal bevont csempék közül összesen négy esetben, – melyek anyaga vörösre volt égetve – figyeltem meg vékony engób réteget [14. tábla 2, 7]. Szinte kivétel nélkül az összes csempe máza felhólyagzott, amely valószínűleg a kemencében történő túl magas hőfokon való égetés következményeként alakulhatott ki. Továbbá hasonló jelenségre utalhat – egy esetben – a zöldmáz sárgásra [14. tábla 9], valamint durvább – szintén egy – esetben rozsdabarnára színeződése [14. tábla 8].⁶⁵

E csempecsoportról nem jelenthető ki, hogy alapos kidolgozású lenne. Megfigyelhető, hogy a motívumok kevésbé plasztikusak, szinte alig emelkednek ki a síkból, valószínűleg egy kopott negatívot használhatott a készítője. A nem épp alapos kidolgozást támasztja alá az egyes darabok hátuljára nagyon vastagon ráégett zöldmáz [14. tábla 5–6]. A keretelt előlapú csempét kettős kerettel ellátott, orsó alakú mezőkben található stilizált növényi motívumok díszítik, melyek összesen három sorban helyezkedtek el, úgy, hogy két egész mező mellett egy felezett motívum alkotott egy sort. Hasonló orsó formájú elrendezés a morvaországi Strážnice (Csehország) településéről ismert [16. tábla 7], melyeket a kutatójuk, Jiří Pajer mozaikcsempéknek nevezett el.⁶⁶ Morvaországi környezetben igazán kedveltnek számított ez

⁶¹ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7389/2021 405. doboz; GÁL 2021, 133–149.

⁶² Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7628/2022 420. doboz.

⁶³ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7794/2024. A réteg részletesebb leírását lásd az 1. típus előkerülési helyeit taglaló fejezetben.

⁶⁴ A legnagyobb töredék mérete: 21,5×12,5 cm, a mélysége nem volt mérhető [14. tábla 1].

⁶⁵ ANDERKO 2021, 18.

⁶⁶ Ezen csempék hasonló kompozíciója miatt neveztem el, s vettem át ezt a megnevezést e csoportra.

az orsó alakú felosztású csempe.⁶⁷ Hazánkban eddig egy távolabbi párhuzamára leltem Füzér várából [16. tábla 8]. A hasonló kialakítású, geometrikus vonalakat magába foglaló vörös anyagú, máz nélküli kályhacsempét Simon Zoltán a lelőköri körülményeik alapján az 1527 körüli évekre helyezte.⁶⁸

8.1. A 3. típus előkerülési helyei, s keltezése [15. tábla]

A külső vár déli falára merőlegesen kijelölt 16. árok [15. tábla] nagyköves, barna, földes 40-50 cm mélységű pusztulási rétegében a 3. típus egy saroktöredéke jelentkezett.⁶⁹ A belső vár 26., 49., 50. [14. tábla 2–6], valamint az 55. árok [14. tábla 1] felső, 16–17. századi leletanyagot tartalmazó omladékrétegéből kerültek elő egyes példányai.⁷⁰ A szádvari rétegtant megvizsgálva, egyetlen valós réteghez kötött saroktöredék ismert a 16. árok s 17-es rétegéből, viszont közelebbi keltezést ez sem tesz lehetővé.⁷¹ Ezek alapján az ismertetett típus a 16–17. századi kályhacsempék körébe beleilleszthető, azonban közelebbi keltezéséhez több adatra van szükségünk.

9. 4. típus: Növényi motívumos, bordával tagolt terülmustrás kályhacsempe [17. tábla]

Az összesen 17 db töredéket tartalmazó csoport vörösre égő agyagból készült. A csekély számú, kisméretű homokkal, s apró kavicsal soványított darab miatt a típus alakját nem lehetett rekonstruálni. A többnyire sötétzöldmázzal bevont, keret nélküli csempetöredékeken engóbozást nem lehetett megfigyelni. A csempe sarkából leveles-tulipános motívum nő ki, melyet egy félnégyszet alakú borda szegélyez. Az oldalak felezési pontjánál látható félkör alakú bordatag közét leveles szárak töltik ki. A képmező közepét pedig ugyancsak a leveles szárak, valamint a tulipános díszítések megkettőzése alkotja. Azonban egy töredék alapján a típusnak két változatával kell számolnunk, miszerint az előlap felezési pontjánál a szögletes bordával tagolt, megkettőzött leveles-tulipános motívum látható [17. tábla 5]. Egyetlen esetben a sarokban hasonlóan tulipán, illetve a félnégyszet alakú borda megtalálható, viszont a felületén ún. gyémántmetszéses motívum figyelhető meg [17. tábla 6], amely a 16. századi királyi Magyarországon kedveltnek számított.⁷² A típus párhuzama eddig ismeretlen.

⁶⁷ PAJER 1983, 113.

⁶⁸ SIMON 2000, 99–100; 42. ábra 13.

⁶⁹ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 5525/2013 295. doboz, GÁL 2014, 110–114.

⁷⁰ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7389/2021 405. doboz; 7628/2022 420. doboz; 7794/2024; GÁL 2015, 119–122; GÁL 2021, 133–149.

⁷¹ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 5525/2013 295. doboz.

⁷² BODNÁR 1988, 21.

Érdekesség, hogy sok ponton hasonlóságot véltem felfedezni egy másik, ugyancsak Szádvár területén feltárt területmustrás kályhacsempe típussal, amely egy zárt, jól keltezhető rétegből került elő.⁷³ A legszembetűnőbb a hasonlóság a csempék anyaga, valamint a máza között. A kialakításukat tekintve szintén vannak egyezések, hiszen mindkét típusnál jól látható, hogy a keret nélküli képmezőt ívelt, illetve szögletes bordák tagolják, emellett pedig a díszítmények, a leveles szárak kialakítása ugyancsak hasonlóságot mutat. Nem kizárt, hogy e két típust egy fazekasműhelyben gyártották.

9.1. A 4. típus előkerülési helyei, s keltezése [18. tábla]

A Német bástya előterében kijelölt 12. árok 17. századi feltöltésrétegből az ún. gyémántmetszéssel ellátott darab [17. tábla 6] került elő. Az ún. Csiga felső kapujának keleti felén kialakított 4. árok köves feltöltésrétegből a típushoz tartozó legnagyobb töredék [17. tábla 5],⁷⁴ míg a nyugati oldalán húzódó 17. árok kb. félméteres mélységű humuszos, habarcsos rétegből két darab bukkant a felszínre [17. tábla 8–9].⁷⁵ A középső és a belső várrészeket összekötő, többszintes kaputorony omladékából (33. árok) legalább 13 kályhacsempetípust lehet elkülöníteni,⁷⁶ melynek a 4. típus is a részét képezi [17. tábla 3–4], továbbá a 29. árok omladékából is ismert [17. tábla 1–2].⁷⁷

10. 5. típus: Habán félköríves motívumú kályhacsempe [19–20. tábla]

A vörös agyagból készült, narancsvörös/vörösre égetett csempék csoportját egy majdnem teljesen kiegészíthető lapcsempe, melynek mérete: 20,5×20,5×5 cm [19. tábla 1], valamint további 12 db alkotja. A viszonylag nagyméretű töredékekből jól látszik, hogy csillámos homokkal, valamint apró kavicsal soványították a tárgyakat. A csempék megtartásából arra lehet következtetni, hogy minden bizonnyal utólag megéghettek. Több esetben is nehéz a csempe eredeti színére következtetni,⁷⁸ de valószínűleg a teljes együttes zöldmázas lehetett. Az egyik nagyobb csempetöredék sárgára színeződött [20. tábla 1], valamint fekete égésnyomok keletkeztek rajta a másodlagos égés következtében, ennek ellenére elvétele az eredeti zöld színe

⁷³ HORVÁTH 2023, 97–126.

⁷⁴ GÁL 2012, 85.

⁷⁵ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 5525/2013 295. doboz, GÁL 2014, 110–114.

⁷⁶ A kaputorony omladékát megvizsgálva, a kályhacsempék elhelyezkedéséből meghatározható lehet az, hogy az egyes szintjeit milyen kályhával fűthették, de erre egy külön tanulmányt lenne érdemes szánni.

⁷⁷ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 6207/2017 329. doboz; GÁL 2015, 119–122; GÁL 2016, 139–146.

⁷⁸ A másodlagos égés mellett a tárgyakon keletkezett vízkő sem könnyítette meg az azonosítást.

is megőrződött. További öt darabon hasonló jelenség volt megfigyelhető [19. tábla 3, 5; 20. tábla 2].

A keret nélküli csempe mustráját két félkörív, illetve négy negyedkörív jelenti. A csempék egymás mellé helyezésével adják ki a teljes motívumot, ebben az esetben az egymást metsző teljes köröket. A körök közeit hat-hat ágú szegfű motívum tölti ki, melyek közepét mandula alakú levélforma zárja le. A negyedköríveken kívül eső részeket egyrészt T alakú elrendezésben szívotívummal lezárt, tagolt formájú levelek, másrészt megkettőzött stilizált növényi motívumok díszítik, melyek találkozása egy rombuszformát alkot. A csempetípus előfordulása Morvaországtól az északkelet-magyarországi régión keresztül egészen Erdélyig ismert, a teljesség igénye nélkül: Strážnice-ről (Csehország) [21. tábla 1],⁷⁹ Füzérről [21. tábla 2],⁸⁰ Sárospatakról [21. tábla 3],⁸¹ Regécről,⁸² Csengeréről [21. tábla 4],⁸³ Kalotaszegről (Tara Călatei, Románia) [21. tábla 6]⁸⁴ és Csíksomlyóról (Șumuleu, Románia) is [21. tábla 5].⁸⁵

Ez a motívum a morva habán udvarok területén alakult ki, majd innen terjedt el szélesebb körben a 17. század folyamán, viszont a minősége, s a kialakítása keletre haladva fokozatosan csökkent/átalakult.⁸⁶ Míg a füzéri zöldmázás példányok nagyon közeli rokonságot mutatnak a morvaországi darabokkal,⁸⁷ addig a szádvári, valamint a nála keletebbre előforduló csempék motívumkincsében egyre több eltérés figyelhető meg. Elsősorban a negyedkörívek közeit kitöltő motívumukban látszik a különbség. Úgy gondolom, hogy a habán motívumkincs továbbélésével kell számolnunk.⁸⁸ Annak ellenére, hogy egy módosult minta érkezett a térségbe, elképzelhető, hogy valóban habán mester munkája lehet. Attól függetlenül, hogy a szádvári nem negatívazonos példánya a morvaországi habán telepeken előkerültekkel, nem kizárt, hogy egy újkeresztény keze munkája lenne, ugyanis van egy forrásunk arra vonatkozóan, hogy Szádváron éltek habánok.⁸⁹

⁷⁹ PAJER 1983, Obr. 54.

⁸⁰ SIMON 2000, 30. ábra 4.

⁸¹ RINGER 2022, 108. kép a.

⁸² SIMON 2015, a regéci csempe kék-fehér mázas.

⁸³ Habán jellegűnek leírt mázatlan kályhacsempe (FÁBIÁN 2006, 296; 18. kép).

⁸⁴ 1674-ből származó habán hatású erdélyi kályhacsempe (VÉGH 1977, 18. ábra a; 12. kép).

⁸⁵ A brokátmintás csempéknek leírt darabokat a szerző a 18. század első felére helyezi (LÁSZLÓ 2014, 70; 6–10. kép).

⁸⁶ DÖRY 2008, 606; GYURICZA 1992, 27.

⁸⁷ GYURICZA 1992, 27.

⁸⁸ László Károly leírja, hogy Csíksomlyó esetében a helyi népművészetet külső hatások, a habánok munkái befolyásolták (LÁSZLÓ 2014, 68). Fábán László a csengeri Melith-kastélyban feltárt csempéket 17. századi habán eredetűnek határozta meg (FÁBIÁN 2006, 297). Kalotaszegen a helyi népi fazekasokra is hatott a habán mintakincs, amely több, habán kályhacsempékhez hasonló mintázatú darabot eredményezett, tehát a félköríves motívum a 17. századtól folyamatosan hagyományozódott át a népművészetbe (VÉGH 1977, 59; GYURICZA 1992, 27). Úgy gondolom e néhány példa is alátámasztani látszik a habán motívumkincs tovább élését.

⁸⁹ 1680-ban Szádváron a kurucok „nem kevés prédát vittek el az Sidoktul, Uy keresztényektül és Görögöktül” (MNL OL Esterházy cs. bpi. hitb. lt. Pál nádor iratai: 4062. sz.; KATONA 2001, 196).

10.1. Az 5. típus előkerülési helyei, s keletkezése [22. tábla]

Az 5. típus megtalálási helyeit három helyre lehet szűkíteni, a 49., az 50., valamint az 55. árok feltöltésrétegeire.⁹⁰ E csempetípussal szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen bő szakirodalmi információval rendelkezünk róla, így a keletkezése sem ütközik komolyabb problémába, lévén, hogy ez a forma a 17. század előtt nem ismert.

11. A kályhacsempék lehetséges eredetéről és készítőiről

11.1. A Miskolci Mihály kör kályhacsempéi

Az 1. típust a kutatottsága miatt magabiztosan sorolhatjuk a Miskolci Mihály kör kályhacsempéi közé. Voit Pál az egri és a diósgyőri feliratos kályhacsempékre, valamint a történeti adatokra támaszkodva Miskolci Mihály körét 1557–1576 közé helyezte. Azonban ez a közel két évtized egy bizonyos Miskolcon tevékenykedő Fazekas Mihály működésére vonatkozhat.⁹¹ Boldizsár Péter, Kocsis Edit és Sabján Tibor rámutattak arra, hogy az ún. „Csalogány utcai” színesmázás csempéket e kör korai példányainak lehet tekinteni. A Budán tevékenykedő mesterek az 1541-es török hódítást követően menekülhettek a gömöri régióba, s innen láthatták el a térséget jó minőségű, fehér agyagból készült tárgyakkal. Ezen felvidéki műhely negatívjait felhasználva tevékenykedhetett Miskolci Mihály a Voit által megadott időintervallumon belül.⁹² Tomka Gábor Szendrő-Felsővár kapcsán – melyet 1590 után kezdtek el építeni – felhívja a figyelmet arra, hogy a körhöz sorolható típusok a 17. század elején is tovább élhettek.⁹³ Rakonczay Rita Csábrág (Hrad Čabrad', Szlovákia) anyaga esetében a motívumkincs átvételéről, s vándorlásáról írt. Az előkerült leletanyagot a 16. század végére – 17. század elejére keletzte, amelyet a tárgyakon megfigyelt meszelés miatt másodlagosan felhasználhattak, ezt követően kerülhettek a 18. századi feltöltésrétegbe. Ez is jól mutatja, hogy egy adott műhelykör időkereteit tágabban kell, s érdemes is értelmezni.⁹⁴

A Miskolci Mihály kör jellegzetes motívumainak megléte miatt a 2. típust is ebbe soroltam. A vörös agyag, valamint az engóbozás kissé ellentmondást keltenek, hiszen a Miskolci Mihály kör csempéit jellemzően fehérre égő agyagból készítették és nem is

⁹⁰ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7628/2022 420. doboz; 7794/2024. Az egyes kutatóárkok részletesebbre leírására jelen fejezetben nem térek ki.

⁹¹ VOIT 1954, 119–120; TOMKA 2009, 377; RAKONCZAY 2018, 231.

⁹² BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 33; RAKONCZAY 2018, 229.

⁹³ TOMKA 2009, 377.

⁹⁴ RAKONCZAY 2018, 229–231.

engőbozták őket.⁹⁵ Úgy gondolom, hogy ugyancsak a minta átvételéről, annak módosulásáról lehet szó ezesetben is, amelyet a fazekas a saját vagy a megrendelőjének az igényire alakított, azonban a készítési helyét közeli párhuzamok hiányában nem lehet egyelőre meghatározni.

11.2. A habán eredet kérdése

A 3. típusnak a közeli analógiája nem ismert, viszont kompozíciójában a morvaországi Strážnice lelőhely anyagához hasonlítható. Baron Ludwig Döry a gótikából származtatja a csoport mustráját, mely Morvavidéken és Lengyelországban is igen népszerűnek számított az 1600-as évek elején. Strážnice (Csehország), Hranice (Csehország) és Vöröskő (Červený Kameň, Szlovákia) lelőhelyek anyagából arra következtet, hogy a habánok is beemelték ezt a típust a munkáik közé.⁹⁶ Jiří Pajer azonban helyi formának írja le a mozaikminta csempéket és nem köti a habánokhoz őket.⁹⁷ Kémenes Mónika a székelőföldi múzeumok néprajzi gyűjteményében található orsós mezőkkel tagolt, növényi motívumos kályhacsempéket a habán mintakincs tovább élésének írta le.⁹⁸ A szádvári kályhacsempe esetében valamilyen átvett, de már helyben készült gyártmányról lehet szó, mely habán hatást tükrözhet. Úgy gondolom e típus esetében is jól látszik, hogy mennyire nem egyszerű a habánokhoz való köthetőség.

Az 5. típus tekintetében a habán kapcsolat meglete megkérdőjelezhetetlen. Ez a félköríves motívumú csempe az újkeresztények egyik fő termékének tekinthető, mely a morva, a sárospataki, valamint az alvinci habán udvarokon is megtalálható.⁹⁹ Szádvárra azonban a minta kissé átalakult formája jutott már el, tehát negatívazonosságról nem beszélhetünk.

11.2.1. Adalékok Szádvár egy zárt, területmustrás kályhacsempe-együtteséhez

Korábbi munkám során a vár 2016–2021 között feltárt 40. munkaterület, 6. számmal ellátott helyiségéből négy típusra osztható, anyagukban és kivitelükben is megegyező, egy kályhát felépítő területmustrás elemek kerültek bemutatásra. A kályhát az elbontása után ebben a kétosztatú helyiségben tárolták, melyre bizonyítékul szolgálnak, hogy alapozásra utaló nyomokat nem találtak,¹⁰⁰ továbbá egyes elemei az erősség más pontjairól is ismertek.¹⁰¹ A 2023-as tanulmányomban az anyagot habán munkának írtam le, mely meghatározást több

⁹⁵ TOMKA 2009, 359; RAKONCZAY 2018, 224; KERTÉSZ–ÁDÁM 2023, 43.

⁹⁶ DÖRY 2008, 596–597.

⁹⁷ PAJER 1983, 113.

⁹⁸ KÉMENES 2004, 256; 12. tábla.

⁹⁹ BUNTA 1973, 21.a–d; 22.a kép; PAJER 1983, Obr. 54, Obr. 58; RINGER 2022, 111.

¹⁰⁰ HORVÁTH 2023, 100.

¹⁰¹ A 4., a 38. és az 50. árok, valamint a III. szelvény feltöltésrétegéből kerültek elő, vegyesen, más típusokkal is.

szempont figyelembevételével tettem meg.¹⁰² Már ekkor is feltűnt, hogy milyen problémás, s talán nem eléggé kutatott témába fogtam bele, miszerint a habán eredet meghatározása mégsem annyira egyértelmű. Egyes vélemények alapján az említett leletegyüttes nem tartható habán gyártmánynak, mivel nem illeszthető be az újkeresztényekről eddig megismert képbe. Véleményem szerint azonban nem szűkíthető le a kályhásságuk a már jól ismert – Magyarországon – két ólommázás, területmustrás típusukra, hiszen több adatunk is van arra vonatkozóan, hogy az anabaptisták más csempék készítésével is foglalkoztak, mely információk összegyűjtésére vállalkoztam az alábbiakban.

11.2.2. Egyéb habánnak tartott kályhacsempék

Az alábbi fejezetben a teljesség igénye nélkül a két leggyakrabban előforduló ólommázás, területmustrás típuson felül, a szakirodalmakban általam eddig fellelt darabokat igyekeztem összegyűjteni. Az alvinci habán telep feltárása során a jellegzetes szívmotívumos, valamint félkörívvel ellátott darabok mellett több típus is a felszínre került, melyek előkerülési helyükből kiindulva habán terméknek tekinthetők. A T alakú idomokból álló kompozíció, valamint a geometrikusan megszerkesztett, köreibben margaréta motívumokkal ellátott kályhacsempé az alvinci és a borbereki várból is ismert.¹⁰³ Utóbbi a csíkszeredai Mikó-várkastélyban is megtalálható, ahol Kémenes nagyon hasonlónak véli a szívmotívumos típussal a kivitele, illetve a motívuma alapján. A hasonlóságok miatt úgy gondolja a szerző, hogy egy kályhát díszíthettek.¹⁰⁴ Ugyancsak Alvincről származik egy maszkos, évszámmal ellátott zöldmázás kályhacsempé-sorozat, amely azért is érdekes, mert a habának szigorú rendtartásai tiltották a figurális ábrázolást.¹⁰⁵ A tilalom ellenére egy 1665-ös évszámmal ellátott csempén mégis megtalálható.¹⁰⁶ Sárospatakon, – az egyetlen mai Magyarországon feltárt habán műhelyben – kétféjű sast ábrázoló nyomódúc és színesmázás töredékei kerültek elő.¹⁰⁷ Ahogy látható a habának nem csak területmustrás kályhacsempéket készítettek.¹⁰⁸ A területmustra térhódítása előtt – a 16. század közepén – legkorábbi habán eredetű formának a medalionos

¹⁰² HORVÁTH 2023, 111.

¹⁰³ BUNTA 1973, 66; I-21; I-22. kép; VIDA 2008, 75.

¹⁰⁴ KÉMENES 2004, 253.

¹⁰⁵ Az 1580-as évektől ábrázolhattak egyszerű növényi díszeket, ezt megelőzően még ezeket sem engedélyezték. A szigorú képtilalom nagyjából az 1650-60-as évekig állt fenn, ebben az időszakban tilos volt az alakok megjelenítése (KATONA 2001, 112).

¹⁰⁶ BUNTA 1973, 64; 22.b kép; VIDA 2008, 70. Bunta Magda a figurális díszítés meglétét a megrendelők igényeinek a kielégítésével magyarázta.

¹⁰⁷ RINGER 2022, 115.

¹⁰⁸ VIDA 2008, 60.

csempét tekintették.¹⁰⁹ A pácini kastély 17. század első felére keltezett ónmázás, centrális díszű kályháját egyszarvúakkal, oroszlánokkal és sárkányokkal díszített párkánycsempék tagolták. Feld István a kályha készítőit a habánokhoz kötötte.¹¹⁰ A barkói (Brekov, Szlovákia) növényi-geometrikus mintás csempét is habánnak nevezte Ivana Strakošová, viszont erről több szót nem is ejtett a publikációjában.¹¹¹

Visszatérve a zárt leletegyüttesként értelmezhető csempékre, s megvizsgálva a kassai és diósgyőri párhuzamaikat, az tűnik fel, hogy utóbbi esetében a kályhacsempét közlők nem írtak habán kapcsolatról,¹¹² addig az előbbi analógia esetében a szerző habán hatásról számolt be. Kassán nagyon kedvelték a terülömustrás mintákat, több típus is napvilágot látott a Miklós börtön alatti fazekasműhely feltárása során, köztük rozettákkal és végtelen körökkel díszített vegyesmázás csempék is, melyek nagyon közeli rokonságot mutatnak a habán fajanszokkal.¹¹³ Szembetűnő a hasonlóság az egyes habánokhoz kötött típusok díszítményeiben, leginkább a margaréta motívum meglétében, s a bordák használatában. Az egymást keresztező szívmotívumos, valamint a geometrikusan tagolt változatainál látható virágmotívummal mutat hasonlóságot.¹¹⁴ A szádvári zárt kályhacsempé-együttes a dolgozatban tárgyalt 4. típussal, – a kivitelük, illetve motívumuk tekintetében – rokonságot mutatnak. A 3. típus esetében is felmerült a habán eredet kérdése. A felsorolt példákból látható, hogy egyes régiókban – például Morvaországban és Erdélyben – bizonyosan több típus köthető a habánokhoz, mint ahogy az a magyarországi vonatkozásában eddig látszódott, így azt gondolom, nem kizárható, hogy az említett, két leggyakrabban megtalálható típuson felül is készítettek, számunkra eddig még ismeretlen darabokat.

11.2.3. Habán-magyar kapcsolatok

A habánokhoz való köthetőség kérdésében mindenképpen fontos szempont a habánok és a magyarok kapcsolatainak a vizsgálata. Fontos figyelembe vennünk a kutatásaink során, ugyanis szinte lehetetlen e két csoportot megbízhatóan különválasztani, hiszen nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy az idők során a művészetük folyamatosan hatott egymásra. Alapvetően az edények elemzésére nagyobb hangsúlyt fektetett a kutatás.¹¹⁵ A kályhacsempék

¹⁰⁹ PAJER 1983, 103; Obr. 44; 46; 48. A csempék előlapja erősen tagolt, melynek közepén egy medalion korong emelkedik ki, Vö. BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 56.

¹¹⁰ FELD 2002, 44.

¹¹¹ STRAKOŠOVÁ 2007, 243.

¹¹² BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 80–81.

¹¹³ MIHALIK 1942, 13.

¹¹⁴ A teljesség igénye nélkül: LANDSFELD 1970, 27; PAJER 1983, Tab. XXXI. 3–4; GYURICZA 1992, XVII. ábra; KÉMENES 2004, 3. tábla 3; VIDA 2008, 91. kép; RINGER 2022, 108. kép.

¹¹⁵ Lásd például: KRISZTINKOVICH 1960, 51–71; BAJNÓCZI et al. 2011, 1–16; RIDOVICS et al. 2015, 485–515.

közül is főleg az ónmázás darabok kerültek előtérbe, a zöld ólommázzal borított darabokra kevesebb figyelem irányult. Divald Kornél volt az első, aki felvetette az ónmázás edényekre vonatkozóan, hogy magyar vagy habán fazekas munkája lehet. Véleménye szerint nem helytálló minden fajanszedényt a habánoktól származtatni.¹¹⁶

A habánok a 17. században – a menekülésük és/vagy szervezett letelepítésük következtében – számos területre eljutottak.¹¹⁷ Az újkeresztény mesterek magukkal vitték a stílusbeli hagyományaikat,¹¹⁸ ahogy azt végig követhettük a két legnépszerűbb típusuk esetében Morvaországtól egészen Erdélyig.¹¹⁹ Az alvinci letelepedésükkor, a 17. század közepén kiforrott technikával érkezhettek, mely néhány évtized elteltével a helyi körülmények hatására módosult, s új elemekkel is bővült. Az 1622-es kolozsvári országgyűlés határozata, valamint az 1622-es és 1625-ös kiváltságlevél szerint az alvinci habánok bárkinek szabadon dolgozhattak rendelésre, vásárokon értékesíthették a termékeiket, amikor nem volt a fejedelmi udvarnak szüksége rájuk.¹²⁰

A kályhasok mindig megrendelésre dolgoztak, s igyekeztek minél inkább a vásárlói igényeket figyelembe venni.¹²¹ Sárospatakon is hasonlóról számolnak be a forrásaink.¹²² A városban az újkeresztények letelepítése előtt is már tevékenykedtek fazekasok, akik valószínűleg céhet is alkothattak. A közel egymás mellett dolgozó pataki habánok és magyarok ismerhették egymás művészetét, s minden bizonnyal hathattak is egymásra.¹²³ A század második felére az erőszakos hittérítések következtében a habánok egyrésze elmenekült, másrésze pedig beolvadt a helyi közösségbe (például házasság révén), s a művészetük fokozatosan elmagyarosodott és átalakult, viszont még egy jó ideig biztosan ápolhatták hagyományaikat. Ahogy látható volt e rövid ismertetőn keresztül is, fontos számolnunk a habán és a magyar fazekasok egymásra hatásával, s azt gondolom, hogy érdemes lenne nagyobb hangsúlyt fordítani a kérdéskörre, hiszen előfordul, hogy a minőségi, ónmázás edényekre az újkeresztény jelzőket gyakorta helytelenül használják,¹²⁴ ahogy arra Divald is korábban rávilágított.¹²⁵

¹¹⁶ DIVALD 1929, 192–193.

¹¹⁷ KATONA 1984, 11–21.

¹¹⁸ KRISZTINKOVICH 1960, 66.

¹¹⁹ LANDSFELD 1970, 27; PAJER 1983, 113, 117; BUNTA 1973, 21–22. kép.

¹²⁰ BUNTA 1973, 20, 35–36.

¹²¹ BUNTA 1973, 35; VIDA 2008, 59.

¹²² DÉTSHY 1972, 132–133; NÉMETH 1984, 15–16.

¹²³ CSUPOR–CSUPORNÉ 1998, 143.

¹²⁴ NÉMETH 1984, 15.

¹²⁵ DIVALD 1929, 192–193.

11.2.4. Archeometriai vizsgálatok

A zárt leletegyüttesként értelmezhető kályhacsempeanyagon a közelmúltban archeometriai vizsgálatokat végeztek, mely a felvetett, elsősorban a habánokhoz való köthetőség kérdésére igyekezett természettudományos megközelítésből választ adni. Az elkülönített négy típus (oromcsempe, párkánycsempe, területmustrás kályhacsempe és lábazati elem) összesen hét töredékének a vizsgálatára került sor.

11.2.4.1. Petrográfia¹²⁶

A megvizsgált minták egy nyersanyagtípusba sorolhatók, melynek alapanyaga kövérebb, finomszemcsés agyag, szövetük szeriális, jól osztályozott. Az alapanyag egy nikollal vörösbarna, keresztezett nikolok között sárgásbarna-sötétbarna színű, benne szürkésfehér és sötétebb barna sávok láthatók.¹²⁷ A kályhacsempék nyersanyaga fehér agyagot is tartalmazott, amely fehéres-szürkés sávokban vagy foltokban figyelhető meg a minták plasztikus összetevőjében. Mindez arra utal, hogy a készítés során a fazekas többféle agyagot használt fel, azonban nem homogenizálta azokat megfelelően. A két- vagy akár háromféle agyag keverése a népi kerámiakészítésben gyakori eljárás,¹²⁸ valamint a kályhacsempék készítésénél is megfigyelhető jelenség. Az alvinci telep és a borbereki vár csempeanyagának vizsgálata után az a kép bontakozik ki előttünk, hogy az alvinci fazekasok edény- és kályhacsempe-készítésnél többféle agyagot használtak fel.¹²⁹

Az elsődleges összehasonlítási pont a fehér agyag volt, melyet több lelőhely vékonycsiszolatával, s a Kalecsinszky-féle gyűjtemény agyagmintáival vetettek össze. A vár közeli területeinek, valamint egyes felvidéki, s Csejte környékéről származó, egészen pontosan Gömör, Torna, Abaúj-Torna, Nógrád, Heves, Sáros, Pozsony, Nyitra, Bars, Hont és Zólyom vármegyéinek hozzáférhető mintáival, melyek egyikével sem mutatott ki egyezést a szádvári. Az összehasonlítást az agyagkeverés megnehezítette, hiszen az eredeti fehér/világos agyag nem volt már felismerhető. A vizsgálatok az import eredetet valószínűsítik, mivel a szádvári kályhacsempék nem helyi fehér agyaghoz kevert másik típusú agyaga sem tartalmaz helyi üledékekre jellemző összetevőket, mint például mészkövet, dolomitot, agyagpalát vagy homokkövet. Kérdés, hogy a készárut vagy a nyersanyagot szállították-e.¹³⁰

¹²⁶ A petrográfiai vizsgálatot a Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézet, Archeometriai Laborában készítette Kreiter Attila, Mengyán Ákos és Viktorik Orsolya. A munkájukat ezúton is köszönöm.

¹²⁷ Az alapanyag összetevőinek részletesebb ismertetésére jelen dolgozatban nem térek ki.

¹²⁸ NYÁRÁDY 1959, 118; KISS 2006, 160.

¹²⁹ BUNTA 1973, 31.

¹³⁰ Kerámiai vizsgálati jelentés, Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7871.

Gyuricza Anna tényként írja le, hogy az agyagot messziről sosem szállították, a fazekasok a környékükön fellelhető agyagot bányászták ki, s használták fel.¹³¹ A kályhások többnyire megrendelésre dolgoztak, s a készterméket szállították ki a vevőnek. Egy szekéren általában két-három kályhánál többet nem vittek. A tárgyak súlya, valamint törékenysége miatt elsősorban kisebb régiókban mozogtak, nagy távolságokat nem jártak be velük. A késztermék a térségbe való érkezése mellett figyelembe kell vennünk az egyes díszítmények átvételét, a dúcok vagy a mesteremberek vándorlásával is számolnunk kell.¹³² A szekérrel történő szállításra példaként szolgál Lorántffy Zsuzsanna rendelése, miszerint a sárospataki újkeresztyényektől Munkácsra rendelt kályhacsempéket.¹³³ Az sem egyedi jelenség, hogy habánokat rendeltek ki, hogy velük készíttessék el a kályhacsempéket vagy rakják össze a kályhákat. Szintén Lorántffy Zsuzsanna levelezéséből tudjuk, hogy egy lengyel asztalosnak adta ki feladatul azt, hogy egy régi kályhacsempét rajzoljon le, majd azt egy újkeresztyény készíttesse el.¹³⁴

11.2.4.2. Röntgenpor-diffrakciós (XRD) és pásztázó elektronmikroszkópos (SEM) vizsgálat¹³⁵

A kerámia alaptest ásványos összetételét XRD, míg a kémiai összetételét SEM-EDX mérésekkel határozták meg. Az alaptest fő összetevője kvarc, agyagásvány (ún. 10Å-os rétegszilikát), káliföldpát, valamint két további mintában földpát ásvány (plagioklász). Mindegyik tartalmazott vas-oxidot, amely az alaptest vörös színét adta meg. Öt alaptest tartalmazott kis mennyiségben karbonátásványt, kalcitot és dolomitot is. Mészszegény agyagból készültek, erre utal a kémiai összetételükben a max. 1 tömeg% CaO és 1 tömeg% MgO. A területmustrás csempetöredékekben nem jelent meg a karbonát, helyette piroxénfázist mutattak ki, mely a kiégetés során, nagy hőmérséklet következtében alakul ki. A hőmérséklet emelkedésével a karbonát (előbb a dolomit, később a kalcit) lebomlását követően kb. 850-900 °C-tól jelenik meg a diopszid.¹³⁶ Ezek alapján a területmustrás darabokat nagyobb hőfokon (kb.

¹³¹ GYURICZA 1992, 7.

¹³² VIDA 2008, 59.

¹³³ 1655. november 16-án rendelt csempéket: „az Ujkeresztyenyek micsodás kaljhat czinalnak mostan, az Munkaczi hazakban keszetessen auagi ha vagion készen, azon szekereken külgiön, az Leányok második hazában egi kemenczere való bokály kalhako” (AFR fasc. 23. fol. 110–111; DÉTSHY 1972, 132).

¹³⁴ „aztis mondgya meh Stanislónak, hogy az Itt való Eöreg Palotához illendeo mennél szeb s cöregéb kályhát mind szellire s, mind hosszara tud le rajzolni, rajzollyon le az szerent osztan az Ujkeresztyenel megcsináltatni...” (AFR fasc. 24. Pall. C fol. 181–182. Munkács 1657. jún. 8.; GYURICZA 1992, 78).

¹³⁵ A vizsgálatokat az ELKH CSFK Földtani és Geokémia Intézet Archeometriai Kutatócsoport, Bajnóczi Bernadett végezte. A munkáját ezúton is köszönöm.

¹³⁶ GLIOZZO 2020.

800-850 °C) égették ki, mint a többi csempét (kb. 700-750 °C). Az égetési hőmérséklet közötti különbség nem feltétlen jelez szándékosságot vagy külön égetési eseményt, hiszen adódhat a kemence egyenetlen hőteréből is. A mázak kémiai összetétele alapján az anyag két csoportra osztható. A területmustrás csempék a többi típustól ugyancsak elkülöníthetők. A csoportok alapján úgy tűnik, hogy legalább két alkalommal kissé eltérő összetételű ólommázzal fedték a csempéket.¹³⁷

12. Összegzés

Dolgozatomban Szádvár eddig napvilágot látott zöldmázas, területmustrás kályhacsempéit ismertettem. A típusok a vár különböző pontjairól kerültek elő, jellemzően a 16–17. századi feltöltésrétegekből, emiatt a stratigráfia a pontosabb keltezésüket nem teszi lehetővé, így a párhuzamaikra kell hagyatkoznunk. Véleményem szerint el kell tekintenünk a dúcazonos analógiák keresésétől, s több figyelmet kellene fordítanunk az egyes motívumok közti összefüggések vizsgálatára. Egy kisebb régió belül számolnunk kell a késztermék szállításának a lehetőségével, esetleg a dúc vagy a mester vándorlásával, aki magával vihette a jól ismert technikáit. Az 1. és 2. típus hasonlósága szembetűnő, úgy gondolom, hogy jól beilleszthető a Miskolci Mihály műhelykör által lefedett felvidéki régióba. A 3. és 5. típus mintakincse morva hagyományokra vezethető vissza, melyek esetében szinte bizonyos a habán eredet.

A szádvári zárt kályhacsempe-együttes kapcsán tett előzetes megjegyzéseimet az archeometriai vizsgálatok nem változtatták meg. A petrográfia kimutatta, hogy a készítő többféle agyagot kevert össze. A kályhacsempéknél alkalmazott agyagkeverés az alvinci habánoknál általánosnak tekinthető, viszont a műhelyük nagy földrajzi távolságra helyezkedik el Szádvártól, így a kályhacsempék szállítása igazán kockázatos lett volna. A régió egyik kályhasközpontjának számító Kassáról közel azonos formája ismert, azonban a környékéről származó agyagmintákkal nem mutatott ki egyezést a szádvári. Az kétségtelen, hogy egyes díszítőelemei – a margaréta, a bordák, a háromszirmú virágok, a tulipánok¹³⁸ – rokonságot mutatnak az egyértelműen habánnak tartott formákkal. Úgy gondolom fontos lenne annak a meghatározása, hogy mit nevezhetünk a korszakban habánnak és mit magyar árunak, mely a kora újkori kályhásságról alkotott képünket valószínűleg teljesen átalakítaná.

¹³⁷ Előzetes kerámiai vizsgálati jelentés, Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7872. A területmustrás darabokat nagy ólomtartalmú máz (59–60 tömeg% PbO, 4,5–5,5 tömeg% Al₂O₃, 28,4–30,5 SiO₂, 0,6–0,8 K₂O, 1 tömeg% FeO), a többi csempét pedig nagyon nagy ólomtartalmú máz (67–69 tömeg% PbO, 3,7–4,4 tömeg% Al₂O₃, 21,6–25,3 tömeg% SiO₂, 0,4–0,5 tömeg% K₂O, 0,8–0,9 tömeg% FeO) borítja.

¹³⁸ A habánok által leggyakrabban alkalmazott motívumok (BUNTA 1973, 62).

13. Bibliográfia

- ANDERKO 2021 = Anderko A.: A nógrádi-gömöri régió kályhássága. Diplomamunka ELTE-BTK. Kézirat. 2021.
- ANDERKO 2023 = Anderko A.: „Holmi dirib-darab romlott kályha...” Egy elpusztult szécsényi ház kályhája a 17. századból. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2023), 207–227.
- BAJNÓCZI et al. 2011 = Bajnóczi B.–Nagy G.–Tóth M.–Ringer I.–Ridovics A.: A sárospataki ágyúöntő műhelyben feltárt 17. századi habán kerámialeletek mázának mikroszerkezete és összetétele. *Archeometriai Műhely* 8/1 (2011), 1–16.
- BODNÁR 1988 = Bodnár K.: Kályhacsempék Nógrád megyéből I. Szécsény mezőváros XV–XVI. századi kályhacsempéi. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 14 (1988), 9–24.
- BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010 = Boldizsár P.–Kocsis E.–Sabján T.: *A diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempéi*. Miskolc 2010.
- BUNTA 1973 = Bunta M.: *Az erdélyi habán kerámia*. Bukarest 1973.
- CHOVANEC 1996 = Chovanec, J.: *A gótikától a habánokig. Kályhacsempék Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékből. Kiállítási katalógus*. Sárospatak 1996.
- CSUPOR–CSUPORNÉ 1998 = Csupor I.–Csuporné A. Zs.: *Fazekaskönyv*. Budapest 1998.
- DÉNES 1983 = Dénes Gy.: *A Bódvaszilasi-medence 700 éves története*. Miskolc 1983.
- DÉTSHY 1969 = Détshy M.: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 8 (1969), 143–186.
- DÉTSHY 1972 = Détshy M.: Adalékok a sárospataki újkeresztények (habánok) történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 11 (1972), 123–144.
- DÉTSHY 2004 = Détshy M.: *Szádvár*. Perkupa–Miskolc 2004.
- DIVALD 1929 = Divald K.: Habánok vagy magyar fazekasok? *A Műgyűjtő* 3 (1929), 192–193.
- DÖRY 2008 = Döry, L. B.: Hat kályhacsempetípus vándorlása nyugatról keletre (16–17. század). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 47 (2008), 593–616.
- FARKAS 2021 = Remete Farkas L.: *Régies, házi alkímia*. Budapest 2021.
- FÁBIÁN 2006 = Fábíán L.: A csengeri Melith-kastély és reneszánsz kályhacsempéi. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 48 (2006), 281–321.

- FELD 2002 = Feld I.: Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. In. *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. Szerk.: Havassy P. Gyula 2002, 31–49.
- FRANZ 1969 = Franz, R.: *Der Kachelofen*. Graz 1969.
- GÁL-MLAKÁR et al. 2010 = Gál-Mlakár V.–Sárközy S.–Szörényi G.: Füzer, Szádvár, Cserépvár, Dédes. Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban. *Castrum Bene* 11 (2010/1), 64–75.
- GÁL-MLAKÁR 2011 = Gál-Mlakár V.: Komlóska-Pusztavár, Szárdvár, Füzer. Régészeti kutatásaim Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2010. *Castrum Bene* 13 (2011/1), 72–78.
- GÁL-MLAKÁR 2012 = Gál-Mlakár V.: Régészeti kutatás Szádvár keleti várrészében. *Castrum Bene* 15 (2012/1–2), 80–87.
- GÁL-MLAKÁR 2013 = Gál-Mlakár V.: Szádvár 2012. évi kutatásáról. *Castrum Bene* 16 (2013/1–2), 132–135.
- GÁL 2014 = Gál V.: Szádvár 2013. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 17 (2014/1–2), 110–114.
- GÁL 2015 = Gál V.: Jelentés Szádvár 2014. évi régészeti kutatásáról. *Castrum Bene* 18 (2015/1–2), 119–122.
- Gál 2016 = Gál V.: Szögliget-Szádvár régészeti kutatásának újabb eredményei. *Castrum Bene* 19 (2016/1–2), 139–146.
- GÁL 2017 = Gál V.: Szögliget-Szádvár 2016. évi tervátatásának eredményei. *Castrum Bene* 20 (2017/1–2), 123–130.
- GÁL 2019 = Gál V.: Szögliget-Szádvár 2018. évi kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 22 (2019/1–2), 189–212.
- GÁL 2021 = Gál V.: Szádvár 2020. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 24 (2021/1–2), 133–149.
- GLIOZZO 2020 = Gliozzo, E.: Ceramic technology. How to reconstruct the firing process. *Archaeological and Anthropological Sciences* 12 (2020), 260.
- GYURICZA 1992 = Gyuricza A.: Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. Miskolc 1992.

- HORVÁTH 2023 = Horváth P.: Adatok a szádvári vár kora újkori kályhacsempéleteihez. *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica Tomus VI* (2023), 97–126.
- KATONA 1984 = Katona I.: *Habán művészeti emlékek Magyarországon*. Budapest 1984.
- KATONA 2001 = Katona I.: *Habánok Magyarországon*. Budapest 2001.
- KERTÉSZ-ÁDÁM 2023 = Kertész R.–Ádám M.: A szolnoki vár „Miskolci Mihály”-körhöz tartozó kályhacsempéi II. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam* 10 (2023), 43–65.
- KISS 2006 = Kiss E.: A gömöri fazekasok által használt nyersanyagokról. In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Sz. A.–Szulovszky J. Budapest–Veszprém 2006, 155–166.
- KOCSIS 2019 = Kocsis E.: Előzetes jelentés az egri vár 2017-es ásatásából származó kályhacsempékről. *Örökségünk védelme és jövője* 5 (2019), 79–89.
- LANDSFELD 1970 = Landsfeld, H.: *Habánské památky*. Strážnice 1970.
- LÁSZLÓ 2014 = László K.: Egy csíksomlyói kályhacsempélet bemutatása. *Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek* 14 (2014), 68–73.
- KÉMENES 2004 = Kémenes M.: XVII–XVIII. századi kályhacsempék a csíkszeredai Mikó-várkastélyból. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*. Csíkszereda 2004, 249–270.
- KRISZTINKOVICH 1960 = Krisztinkovich M.: Az újkeresztény keramika kezdetei és európai párhuzamai. In: *Művészettörténeti Tanulmányok*. Budapest 1960, 51–71.
- MÉRI 1957 = Méri I.: A nadabi kályhacsempék. *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957), 187–206.
- NÉMETH 1984 = Németh M.: Habánok és más fazekasok Sárospatakon XVI–XIX. század. *Folia Historica* 12 (1984), 7–26.
- NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2009 = Nováki Gy.–Sárközy S.–Feld I.: *Szögliget-Szádvár*. In: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk.: Sárközy S. Budapest–Miskolc 2009.
- NYÁRÁDY 1959 = Nyárády M.: Pipakésztségek Szabolcs megyében. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 2 (1959), 113–127.
- PAJER 1983 = Pajer, J.: *Pocatky novoveke keramiky ve Straznici*. Straznice 1983.
- PARÁDI 1957 = Parádi N.: Későközépkori kályhacsempé negatívok. *Folia archeologica* 9 (1957), 179–186.

- RAKONCZAY 2018 = Rakonczay R.: A csábrági vár késő reneszánsz kályhacsempéi. In: *A fiatal középkoros régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötete*. Sátoraljaújhely 2018, 223–244.
- RIDOVICS et al. 2015 = Ridovics, A.–May, Z.–Bajnóczi, B.–Tóth, M.: Examination of haban vessels with uranium-bearing blue glaze. *Acta Ethnographica Hungarica* 60 (2015), 485–515.
- RINGER 2022 = Ringer I.: *A sárospataki habánok régészeti emlékei*. Sátoraljaújhely 2022.
- SIMON 2000 = Simon Z.: *A füzéri vár a 16-17.században*. Miskolc 2000.
- STRAKOŠOVÁ 2007 = Strakošová, I.: Nálezy kachlíč a ich výroba v Hummenom a okolí. *Musaica* 25 (2007), 237–255.
- SZILÁGYI 1870 = Szilágyi S.: *Alvinczi Péter Okmánytára*. [Monumenta Hungariae Historica 1, Diplomataria 14.] Pest 1870.
- TOMKA 2009 = Tomka G.: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából II. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2009), 359–383.
- VÉGH 1977 = Végh O.: *Kalotaszegi fazekasság*. Bukarest 1977.
- VÉNINGER 2017 = Véninger P.: Hogyan lehet – egyébként vörösre égő – agyagot minél fehérebbre égetni? Égetéstechnológiai vizsgálat tesztelése kora újkori kerámiákon. In: *Hadak útján XXIV*. Budapest–Esztergom 2017, 785–801.
- VIDA 2008 = Vida G.: Kályhacsempék. In: *Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz*. Szerk.: Fejős Z. Budapest 2008, 57–93.
- VIZI 2015 = Vizi M.: Életmód egy középkori magyar mezővárosban. Kályhásság – a salzburgi kapcsolat. *Élet és Tudomány* 11 (2015), 342–344.
- VOIT 1954 = Voit P.: Magyar keramikatörténeti tanulmányok I. Művészettörténeti Értesítő 3 (1954), 113–122.

14. Webirodalom

<https://www.szadvar.hu/> (az utolsó megtekintés ideje: 2024. 11. 15.)

SIMON 2015 = Simon Z.: Regéc. *Várjáró Magazin* 15 (2015).